



ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М. ПЕТРОВСЬКОГО

Історико-географічний регіон, який зазвичай називають Північним Лівобережжям або Чернігово-Сіверщиною, об'єднує території, що здавна тяжіли до історичного суперника старого Києва -Чернігова і були розташовані в басейні Десни, Сноу, Убеді, Сейму і Остра. Після загибелі Української козацької держави Гетьманщини ці землі опинилися на маргінезі історичного процесу. “Життя пішло геть на полудне, ближче до моря, до вугілля, до заліза - залишивши Півночі ...старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища, останки співацьких цехів, фольклорні скарби й діалектичні пережитки”, - свого часу зазначив М. Грушевський.¹ “Багатючими науковими і національними клейнодами” назвав видатний історик ці вияви давнини. Вони перетворювали міста і селища краю на “комори українського життя”. Своєрідне етно-історичне та соціокультурне тло регіону породжувало у небайдужої людини почуття особистої причетності до минувшини.

Відомий український історик М. Петровський (1894-1951) був тісно пов'язаний з Чернігово-Сіверською землею. Він народився у родині священика, що мешкала натовді в с. Кудрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Спроби реконструювати генеалогічне дерево вченого поки не дали вичерпних результатів. Але поталанило з'ясувати, що на Сосниччині протягом XVIII - XIX ст. компактно проживали кілька споріднених родин Петровських, приналежних здебільшого до духовного стану.² За свідченням сучасника, “М. Н. Петровський був одним з типових представників українського Чернігівського Полісся. Це виявлялося з перших же його слів, бо він розмовляв цілком особливою говіркою, неухильно зберігаючи вживання дифтонгів. Та й сама зовнішність Петровського була особлива, поліська. Це була середня на зріст людина, з темним волоссям, з розміреною, спокійною мовою. З-під окулярів допитливо дивилися розумні, темні очі”.³

Історією рідного краю М. Петровський зацікавився ще за часів навчання у Чернігівській духовній семінарії.⁴ Цей інтерес поглибився у стінах Ніжинського історико-філологічного інституту. Студентом він відвідував засідання Ніжинського історико-філологічного товариства, брав участь у роботі наукового гуртка. Значний вплив на нього справили професори М. Бережков і Г. Максимович. Матеріали з історії Чернігівщини були використані М. Петровським у дипломній роботі “Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького”, яку він захистив з відзнакою у 1919 р.⁵ Краєзнавчі студії не переривалися і під час чотирирічного вчителювання у сільських школах Чернігівщини.⁶

Майже третину свого життя М. Петровський провів у Ніжині - місті, що здавна, за висловом І. Тимковського, було “начебто одній гімназії приналежне” (йдеться, зрозуміло, про Гімназію вищих наук, що згодом зазнала неодноразових трансформацій). Становлення М. Петровського як вченого припадає на 20-ті рр. і було пов’язане з Ніжинським інститутом народної освіти, де він послідовно обіймав посади викладача, професора, завідуючого кафедрою історії. Водночас М. Петровський - аспірант, науковий співробітник, а з 1926 р. - керівник історичної секції Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, що діяла при цьому вузі.⁷

Сучасники констатували “краєзнавчий ухил” у роботі Ніжинської науково-дослідної кафедри, що певною мірою позначилося і на доробку М. Петровського.⁸ Об’єктом його наукових досліджень у цей час головним чином стали події “всеукраїнського масштабу”, в яких “Ніжинщина й Ніжинський полк відіграли досить значну роль”.⁹ Історії самого Ніжина присвячена низка студій, які в сукупності дають досить повне уявлення про минуле цього старовинного українського міста. Для написання невеличкої розвідки “До історії м. Ніжина” дослідник використав численні джерела та праці науковців різних орієнтацій і напрямів.¹⁰ М. Петровський ґрунтовно вивчив питання про першопочатки Ніжина і критично розібрав погляди “тих вчених і досліджувачів, котрі торкалися ...питання, яке літописне місто було на місці сучасного Ніжина”. Зрештою, він дійшов висновку, що “не можливо рахувати, що сучасний Ніжин є Нежатиною Нивою, котра була біля Чернігова; не є Ніжин і літописним Нежатином; але й висновок, що сучасний Ніжин є на місці літописного Унежа (Уненежа) не можна рахувати вирішеним остаточно”.¹¹ Тільки в наші дні завдяки проведенню археологічних розкопок це питання було достеменно розв’язане. Водночас висунуто твердження про те, що Ніжин існував і протягом XIV-XVI ст.¹²

Колеги М. Петровського схвально сприймали його краєзнавчі студії. Професор М. Бережков назвав розвідку “До історії м. Ніжина” “полезным сводом научных мнений прежних исследователей по вопросу о Нежине”.¹³ За рекомендацією Ніжинської науково-дослідної кафедри чергова краєзнавча студія М. Петровського “Надання Ніжину Магдебурзького права 1625 р.” була оприлюднена у збірнику “Старий Чернігів та Північне Лівобережжя” (1928). Редактор збірника М. Грушевський у вступному слові зауважив: “... сорозмірно мало вдалось притягти до сеї праці дослідного матеріалу з сфери соціально-економічних і юридичних відносин старої й середньовічної доби - хоча з цього погляду Чернігівське Полісся особливо цікаве. ...В сій книжці соціальні відносини XVI-XVII вв. представлені студіями О. С. Грушевського, М. Н. Петровського, А. Г. Єршова, В. В. Дубровського”.¹⁴

У студії “Надання м. Ніжину Магдебурзького права 1625 р.” М. Петровський поєднав питання про першопочатки міста з аналізом обставин і наслідків отримання королівського привілею. Історик відзначив відсутність певних відомостей про існування міста “після доби київської” і зробив наголос на тому, що Ніжин отримав магдебурзьке право у 1625 р. як місто “новоселе”. На цьому ґрунті він визнав вірогідним погляд О. Лазаревського, згідно з яким місто відродилося тільки у XVII ст. на старовинному городищі після прилучення Сіверщини до Польщі.¹⁵

Отримання містами Сіверщини магдебурзького права М. Петровський вважав подією великого значення. Воно, на його думку, полягало в тому, що “мешканці..., котрі займалися промислами й торгівлею, звільнялись від присуду

місцевих старост і це право не порушувалося протизаконними вчинками... можновладців Польщі”. Уряд Речі Посполитої, аби “притягти на свій бік симпатії місцевої людности”, вживає відносно цих країв заходів, “які в ті часи здавалися найбільш дійсними і доцільними - давати містам магдебурзьке право”¹⁶

Специфіка Ніжина полягала в тому, що це право місто отримало задля швидкого залюднення “і було здатне до оборони проти ворогів, як місто прикордонне”. Один з пунктів королівського привілею Ніжину передбачав використання прибутків від мита з привозних товарів на будівництво двох будинків - “один для купців приїжджих з інших міст Польсько-Литовської держави - в самому місті, а другий для московських купців в околицях міста”. “Це було зроблено, як видно, для того, аби по змозі більш ізольовати московських купців від місцевих тубільців, що цілком зрозуміло, коли взяти до уваги, що Сіверщина недавно була відібрана від Московщини”, - прокоментував цей факт М. Петровський. У місті, яке “почато залюднювати близько 1620-1624 рр.”,¹⁷ приваби магдебургії були значно відчутнішими.

На прикладі Ніжина, як міста “новоселого”, М. Петровський здобув можливість вивчати соціальні стосунки, породжені Хмельниччиною, так би мовити, у чистому вигляді. До того ж, він не раз нагадував, що “Ніжин за часів революції Б. Хмельницького став полковим центром для Ніжинського полку, територія якого довгий час, аж до розподілу його на три полки року 1663, була дуже велика”.¹⁸ Стосовно цього розподілу М. Петровський висловив незгоду з О. Лазаревським та В. Модзалевським, які вважали, що нововиниклими полками стали Стародубський і Глухівський. Замість останнього він назвав Сосницький, де полковником на той час був Я. Скидан.¹⁹

Особливості життя Ніжина як адміністративного центру, безумовно, відіграли свою роль у становленні характерних для Чернігівського Полісся соціальних відносин другої половини XVII ст., в яких М. Грушевський волів шукати “пережитків княжої доби, перенесених доволі свіжо в практику Гетьманщини”.²⁰

Ніжинці досить швидко звикли до пільг та вольностей, пов'язаних з магдебурзьким правом, і при першій-ліпшій нагоді домагалися їх підтвердження. Аналізуючи надані у відповідь на клопотання мешканців міста королівські грамоти, царські укази та гетьманські універсали, М. Петровський упевнився, що “в своїх проханнях про ствердження попередніх прав місту міщани дбали тільки про те, аби добитись того становища, яке вони повинні були мати по першій грамоті 1625 р.”. Разом з тим, вчений визначив “негативні риси для міст революції 1648 р.”. Козацтво не бажало ділитися з іншими верствами здобутками “цієї революції”, пояснював він, а намагалося встановити стану диктатуру. Переломним моментом в історії Хмельниччини став Зборівський мир. Згода української верхівки на взяття татарами ясиру з українських міст, на думку М. Петровського, спричинила “захоплення козаками” міських земель і інші утиски міст козаками”. Переяславська угода 1654 р. породила ще один чинник загострення суспільних суперечностей: “Представники російської влади не рахувались не тільки з міською управою, але з управою полковою і сотенною; звичайно, міська влада, як слабкіша, терпіла утиски в першу чергу”. Історик не міг не згадати жодної нагоди для загострення уваги читачів на “конкуренції” між міщанами та козацтвом. Зокрема, він підкреслив факт отримання грецькою колонією в Ніжині від українського і російського урядів низки пільг, тоді як права місцевих жителів

заснази нових обмежень: “Греки своїми привілеями прикривали від всяких належних магістрату податки і купців-не греків, котрі не мали жодного відношення до грецького братства, що, звичайно, робило збитки Ніжинському магістратові і міщанам”.²¹

Чвари в середовищі козацької верстви, єдиної, однак, в зверхньому ставленні до інших суспільних шарів, полегшили опанування “російським торговельним капіталом” усіх галузей українського життя. Під внутрішнім та зовнішнім тиском магдебурзьке право “все більш і більш підупадало”, поки у ХІХ ст. його юридично зовсім не скасував російський уряд “Фактично воно вже давно не мало ніякого значення й ваги”, - поставив крапку на цій сторінці історії міст Сіверщини М. Петровський.

Для розуміння специфіки “боротьби класів і партій на Україні від 1648 р. й до кінця ХVІІ в. “історик надавав великого значення з’ясуванню “класової фізіономії” окремих відомих урядовців: “На всіх оцих змінах у державному і політичному становищі України, на змінах у класовій і партійній ситуації досить цікаво простежити й ті зміни, що відбувалися на тлі цих подій з окремими політичними діячами України, простежити їх життя й діяльність”.²² Як вважав М. Петровський, це дозволяло пояснити дійсні наміри старшинських угруповань різної орієнтації. Такий підхід вимагав ретельної перевірки біографічних відомостей і чіткої ідентифікації певних осіб, чимало з яких були безпосередньо зв’язані з Чернігівщиною. У студії “Три Поповичі (З української просопографії)” (1927) вчений категорично висловився проти ототожнення “Івана Аврамовича Чернігівського” з “паволоцьким полковником-попом-Поповичем”, до чого схилився дехто з істориків, наприклад, І. Каманін та В. Липинський. Він докладно (“оскільки це можливо зробити по друкованим і недрукованим джерелам”) виклав біографію Івана Аврамовича Поповича, який з 1654 р. по 1657 р. перебував на посаді чернігівського полковника, а в 1660 і 1661 рр. виконував обов’язки наказного полковника відповідно в Ніжині та Чернігові. Серед його заслуг відзначена посольська місія від В. Золотаренка й Я. Сомка до Москви напередодні Чорної ради 1663 р. Стосовно подальшої долі Івана Аврамовича, дослідник припустив, що “Попович був покараний в Москві на смерть..., бо він брав досить жваву участь у боротьбі за булаву як тесть Золотаренка і, напевно, мусив поділити долю свого зятя”.²³ В іншій розвідці “До української просопографії ХVІІ в. Юрій Дунін-Борковський” (1927) М. Петровський не погодився з думкою В. Шугаєвського про те, “що відомий український діяч другої половини ХVІІ в. Василь Касперович Дунін-Борковський є особа ідентична Юрію Касперовичу Дуніну-Борковському”, як з малообгрунтованою гіпотезою. “Спираючись на виявлені ним архівні джерела, він доводив протилежне: “В універсалі Многогрішного 1669 р. 16 березня Юрій Борковський зветься військовим товаришем, а на раді в Глухові 3-6 березня 1669 р. бачимо сотника Чернігівського полку Василя Бурковського. 23-ж березня 1669 р. Д. Многогрішний дає наказ своїм посланцям до Москви: генер. судді Ів. Самойловичу, полковнику Ів. Кошовому, сотнику Чернігівського полку Василю Бурковському і канцеляристу Ів. Биховцю; посланці ці прибули до Москви 9 квітня, на прийомі у царя були 12 квітня, а відпуск їм був 18 квітня - факт, який, на мій погляд, протирічить висновкам В. Шугаєвського”.²⁴ Зібраний і опрацьований матеріал М. Петровський мав намір видати у вигляді спеціальної праці “Українські діячі ХVІІ віку”.²⁵ Але обставини дозволили надрукувати лише окремі її розділи. У 1929 р. побачив світ нарис “Тиміш Цицора”. Привертає увагу опис подій, що відбулися на території Північного Лівобережжя за років

“Руїни”, зокрема, оборона Конотопа й Конопотська битва, “повстання проти І. Виговського” в Ніжині та ін.²⁶ 1932 р. була оприлюднена наступна історико-біографічна праця, присвячена Р. Ракушці-Романовському. М. Петровський доводив, що саме цей “патріот вершків козацької України” був автором “Літопису Самовидця”. З’ясування його “політичного обличчя” значно розширило рамки дослідження, відкрило можливості використання нових критеріїв для вирішення питання про вірогідність так званих козацьких літописів як історичного джерела. “Головним завданням цього виду історичних творів, - з точки зору М. Петровського, - було дати в належному виді й освітленні причини й події Хмельниччини, а вже потім вони перетворилися в оповідання про події наступних років”. М. Петровський здійснив докладний аналіз поглядів Самовидця з метою висвітлення його симпатій та антипатій. Він заперечив використання Самовидцем “систематичних попередніх записів” або “реєстриків” та “кронічок”. За його твердженням, Ракушка-Самовидець спирався на власні спомини та відомості про різні події, які відбувались на терені Гетьманщини. З огляду на це, ми маємо взірць не тільки раціонального, а й емоційного сприйняття подій другої половини XVII - початку XVIII ст. сучасником, що належав до елітних кіл Північного Лівобережжя.²⁷

Під цим кутом зору була оцінена й праця іншого літописця доби Гетьманщини - С. Величка. У межах окресленої теми торкнемося лише одного епізоду, а саме оповідання про бій під Глуховом, що, згідно з повідомленням С. Величка, відбувся 30 січня 1664 р. Відомо, що восени 1663 р. польський король Ян Казимір, маючи намір підкорити своїй владі Лівобережну Україну, розпочав військові дії на території Гетьманщини. За твердженням С. Величка, саме опір козацького війська та невдала облога Глухова змусили Яна Казимира розпочати відступ. “Майже всі оголошені до сього часу джерела дають дуже мало даних про ці бої. Тільки в праці відомого С. Величка ми маємо дуже докладний, яскравими фарбами змальований опис бою Яна-Казимира з Брюховецьким під Глуховом”, - зазначив М. Петровський. Спираючись на архівні документи, зокрема на грамоту І. Брюховецькому на боярство 1665 р., дослідник доводив, що саме козацький патріотизм змусив С. Величка подати “це непевне оповідання”. Віднайдені ним документи свідчать, що “ніякого бою під Глуховом 30 січня... не було”, насправді мав місце бій наприкінці лютого, під Воронежем на Десні, “в якому брали участь і московські відділи”. С. Величко, “маючи відомості про бої на Десні..., згідно свого звичаю, розмалював ці бої яскравими фарбами, зовсім змінив ход і характер подій”, аби “винести на перше місце козаків”.²⁸

Погром в лавах науковців кінця 1920-х - початку 1930-х рр. змусив М. Петровського пристосовуватись до нового “марксівського” підходу в з’ясуванні історичних проблем. Зрештою, це був засіб самозахисту, зведений до наміру дистанціюватись від “буржуазних” істориків. Відчуваючи чіпкі тенета радянської цензури, він мусив “критично” поставитись до власних краєзнавчих занять. Вступ до добірки документів “З матеріалів до історії м. Ніжина” (1932) історик написав з урахуванням зміни ситуації: “низка міст України мають збірки матеріалів щодо їхньої історії - Ніжен з цього боку не має майже нічого. Декілька документів, декілька статтів, що стосується до окремих моментів історії міста, притому, часто-густо, статтів, що освітлюють ці моменти ненауково, антимарксівськи”. Автор ставив собі за мету цією публікацією “допомогти тим, хто вивчає історію міста, заохотити до цієї справи нове покоління дослідників”, розмовляючи з ними, перш за все, мовою документів. Він запровадив у науковий обіг фрагменти щоденника свого

вчителя професора М. Бережкова про події 1905 р. у Ніжині, в загальних рисах схарактеризував перебіг збройного повстання 1918 р. на Чернігівщині.²⁹

М. Петровський був безпосередньо причетний до створення у 1925 р. Ніжинського краєзнавчого товариства й очолював його історичну секцію. Разом з іншими викладачами Ніжинського інституту народної освіти він займався упорядкуванням Гоголівського музею, створеного при вузі ще у 1909 р., й наполягав на розширенні його експозиції за рахунок історико-краєзнавчих матеріалів, зібраних на Ніжинщині. Неопублікований відгук М. Петровського на праці чернігівського історика В. К. Щербакова з історії революційного руху в регіоні засвідчує досить високі вимоги, які він висував щодо наукового рівня історико-краєзнавчих досліджень.³⁰

Отже, М. Петровський активно сприяв розгортанню історичних студій та краєзнавчого руху в Україні у 20-ті рр., розробці його організаційних форм та методичних засад. Його праці з регіональної історії Північного Лівобережжя, вміщені у малотиражних ніжинських та київських виданнях тієї доби, і на сьогодні зберігають своє наукове значення.

Джерела та література:

¹ Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 101.

² Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 544. - Арк. 316; Спр. 552. - Арк. 538; Спр. 231. - Арк. 37; Спр. 241. - Арк. 161 (зв.), 189-190.

³ Л. О. Дослідник Самовидця (Пам'яті М. Н. Петровського) // Україна (Париж). - 1952. - Ч. 7. - С. 535.

⁴ Стецюк К. І. Український радянський історик М. Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. - 1984. - № 11.

⁵ Відділ Державного архіву Чернігівської області у Ніжині (далі - НВ ДАЧО). - Ф. 1105. - Оп. 1.- Спр. 2364. - Арк. 4. Докладніше про студентські роки М. Петровського див.: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. - 1996. - № 4. С. 96-103.

⁶ НВ ДАЧО. - Ф. 6121. - Оп. 1. - Спр. 357. - Арк. 124; Спр. 106. - Арк. 4.

⁷ Там само. - Спр. 357. - Арк. 124; Спр. 106. - Арк. 4.

⁸ Там само. - Спр. 106. - Арк. 112. Див.: Дмитрієнко С. Участь М. Н. Петровського в історико-краєзнавчому русі 20-х рр. // V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження". Тези доповідей та повідомлень. - Київ - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 76-77.

⁹ Петровський М. Нариси з історії України XVII - початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). - Харків, 1930. - С. 65.

¹⁰ Сарбей В. Г., Швидько Г. К. Видатний радянський історик (Життєвий і творчий шлях М. Н. Петровського) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. - К., 1986. - С. 6; Швидько А. К. Вопросы истории Левобережной Украины XVII -XVIII веков в трудах Н. Н. Петровского// Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII - XVIII вв. - Днепропетровск, 1982. - С. 54; Харлампович К. Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Кн. I (1924). Кн. 2-3 (1925). Кн. 4-5. Кн. VI (1926). Кн. VII (1927) // Україна. - 1928. Кн. 4. - С. 145-148.

¹¹ Див.: Петровський М. До історії м. Ніжина // Записки ІНІО. - Кн. 1 (1924). - Ніжин, 1925. - С. 184-204.

¹² Див.: Морозов О. Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Сіверянський літопис. - 1998. - № 4. - С. 27-32.

¹³ НВ ДАЧО. - Ф. 6121. - Оп. 1. - Спр. 75. - Арк. 4 (зв.); Оп. 2. - Спр. 3254. - Арк. 39-39 (зв.).

¹⁴ Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. VIII.

¹⁵ Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 301-302.

¹⁶ Там само. - С. 301.

¹⁷ Петровський М. Українські діячі XVII в. II. Роман Ракушка-Романовський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1931. - С. 182.

¹⁸ Петровський М. Нариси історії України XVII - початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). - С. 69.

¹⁹ Петровський М. Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський. - С. 196-197.

²⁰ Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. VII.

²¹ Петровський М. Надання м. Ніжину Магдебурзького права 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 311-312.

²² Петровський М. Українські діячі XVII віку. I. Тиміш Цицюра // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К. 1929. - Кн. 24. - С. 79.

²³ Петровський М. Три Поповичі (з української просопографії XVII в. // Записки ІІНО. - Ніжин, 1927. - Кн. VII. - С. 3-15.

²⁴ Петровський М. До української просопографії XVII в. Юрій Дунін-Борковський // Науковий збірник за рік 1927 (Записки Українського наукового товариства, т. 24) - К., 1927. - С. 38.

²⁵ Петровський М. Нариси історії України XVII - початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). - С. 5.

²⁶ Петровський М. Українські діячі XVII в. I. Тиміш Цицюра. - С. 79-99.

²⁷ Петровський М. Українські діячі XVII в. II. Роман Ракушка-Романовський. - С. 181-212.

²⁸ Петровський М. До історії Руїни // Записки ІІНО. - Ніжин, 1928. - Кн. VII. - С. 17-31.

²⁹ Петровський М. З матеріалів до історії м. Ніжина // Записки інститутів педагогічної професійної освіти та соціального виховання в Ніжині. - Кн. XII. - Ніжин, 1932. - С. 77-79.

³⁰ НВ ДАЧО. - Ф. 6121. - Оп. 1.- Спр. 106. - Арк. 45 (зв.).

